

Російська матриця: алгоритм згортання елітного плюралізму для пострадянського простору

Наталія Кононенко,

кандидат політичних наук,
науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Наприкінці 1990-х років стомлене від нестабільності російське суспільство забажало „сильної руки”. Влітку 2001 року – в пік періоду „путінської стабілізації” - незадовго до початку еміграції один з найвпливовіших російських олігархів Б. Березовський у розмові з тодішнім президентом зазначив, що йому (президентові) недоречно тиснути на нього (Б. Березовського), оскільки він був автором тіньової комбінації, наслідком якої став прихід до влади В. Путіна. В. Путін відповів, що не розуміє претензій Б. Березовського [1]. Отже відповідь В. Путіна на суспільний запит „припинити хаос” була глибокою і системною: президент не лише значно обмежив вплив олігархату на політикум, а й знищив конкуренцію в межах політичного класу як таку і, відповідно, відмовився від конкуренції владних концептів.

В Україні, за даними соціологів на початок 2009 року, більше 50 % громадян вважають, що державі потрібна „сильна рука” [2]. Практично кожен з претендентів на посаду глави держави, відчувши цей суспільний тренд, у різних формах надсилає суспільству меседжі про бажання „навести лад” в країні. Найбільш чітко свої наміри висловила один з реальних претендентів на перемогу в президентській виборчій кампанії Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, зазначивши, що у випадку перемоги спробує втілити мрії українців у життя, „бо вже ніхто не буде заважати, ніхто не буде псувати темпи і результати роботи” [3]. Ці аналогії дозволяють зрозуміти, що український політичний клас намагається сьогодні знайти відповіді на питання, які російська еліта вирішувала наприкінці 1990-х років. У цьому контексті новітній досвід росіян щодо інструментів, етапів і наслідків згортання політичної конкуренції в межах політичного класу

та адміністративному встановленню консенсусу доцільно знати, щоб зрозуміти, які ризики стоять за, на перший погляд, доцільністю обмеження політичної конкуренції.

„Демократія еліт”

Формування російського політичного класу і його демократична генеза (1991 - 2000 рр.) відбувалися в суспільстві з політичною традицією, яка передбачала, по-перше, домінування інтересів суб'єктної держави з розвинутими імперськими ідеологічними стандартами над прагненнями індивідуума. По-друге, гіпертрофований вплив одного владного центру (в сучасній Росії - президента) на решту владних гілок і інститутів. По-третє, домінування адміністративно-бюрократичного сегменту політичного класу (порівняно з соціальним і політичним сегментами), що обумовлено історичним мобілізаційним характером російської влади [4]. За часів Б. Єльцина (1991 - 1999 рр.) слабкий президент (незважаючи на величезне коло конституційної президентської компетенції) для втримання ситуації під контролем мав маневрувати між різними сегментами (новими і старими) правлячого класу, що й створювало ефект „демократичного співіснування” різних його груп. Жорстка політична візуалізація традиціоналістських факторів, згортання демократичних тенденцій в межах політичного класу стала очевидною на етапі президентства В. Путіна (2000 - 2008 рр.). Відповідь на питання, між якими групами правлячого класу був змушений маневрувати Б. Єльцин, тісно пов'язане з структурним аналізом пострадянського політичного класу Росії і еволюції його основних нових реципієнтів - олігархів і регіональних еліт 1990-х років [5].

Перший період формування класу нових російських капіталістів тривав з 1986 по 1994 рік. В цей час відбулась „номенклатурна приватизація” (1986 - 1992 рр.) фінансових установ і експортоорієнтованих галузей „класом уповноважених”, сформованим адаптованою до нових реалій радянською номенклатурою з представників центральних органів ВЛКСМ для здійснення підприємницької діяльності.

Зазначимо, що номенклатурний підхід до формування нового класу власників є типовим сценарієм для більшості пострадянських країн (в тому числі й України). 1992 - 1994 роки - час відкритої приватизації промислових підприємств і створення бізнес-еліти.

Другий період еволюції російської бізнес-еліти (1994 - 2000 рр.) пов'язаний з переходом великої стратегічної власності до бізнесу через механізм заставних аукціонів і з початком формування як загальноросійських, так і регіональних фінансово-промислових груп і режиму олігархату. У 1994 - 1996 роках через механізм заставних аукціонів держава втратила контроль над 51 % „Норильського нікелю”, 45 % ЮКОСу, 40 % „Сургутнафтогазу”, 51 % „Сіданко”, 51 % „Сибнафти”.

Зазначимо, що цей інструментарій блискавичного формування класу капіталістів був своєрідним російським ноу-хау, що обумовило

під впливу російської бізнес-еліти вже у 1996 - 1998 роках. В той час, як український капіталізм лише починав системний шлях до політичної еліти, російські олігархічні групи вже не лише реструктуризували власні бізнес-імперії, а й починали чинити як безпосередній особистий вплив на ухвалення владою найважливіших політичних і кадрових рішень, так і опосередкований політичний вплив, делегуючи у виконавчу владу своїх представників (що стають частиною бюрократичної складової політичного класу), фінансують діяльність парламентських партій і мають своїх представників у них (отримуючи, таким чином, представництво в електоральній та легіслатурній частині російського політичного класу).

„Регіональний феодалізм” - таку характеристику стану російських регіональних еліт наприкінці 1990-х років дає російський політолог Г. Голосов, роблячи акцент на децентралізації регіональних політичних режимів відносно Москви й авторитарному наповненні більшості з них [6]. Кремль для забезпечення на місцях високого рівня підтримки всіх загальнонаціональних електоральних ініціатив Москви був змушений розблокувати децентралізаторські тенденції, дозволивши проведення прямих виборів губернаторів 1997 року в суб'єктах Федерації, і делегувати право губернаторам самостійно (без втручання Кремля) контролювати місцеву ситуацію в обмін на лояльність регіонів до електоральних ініціатив центру.

Розуміння еволюції нових політичних акторів дає уявлення про якісні характеристики (діяльність, прагнення, цінності тощо) політичних „донорів” правлячого класу і свідчить про неможливість виконання ними на період 1990-х років функцій провайдерів (суб'єктів) постіндустріальної модернізації. Нові політичні актори були зацікавлені на той момент у збереженні status quo, який передбачав обмеження конкуренції на всіх рівнях і в економіці, і в політиці. Вище вже йшлося про те, що процес формування економічного і політичного капіталу відбувався методами пільгового, неконкурентного привласнення державної власності під протекторатом держави і комерціалізації адміністративно-розпорядних функцій бюрократичного апарату. Така система забезпечувала можливості для повного домінування олігархії на макрорівні, а регіональним елітам - на місцевому рівні. В умовах же постіндустріальної економіки контроль над сировиною ще не свідчить про успішність, а лідерство потребує постійного підтвердження [7].

Інституціоналізація нових акторів (олігархів і регіональних лідерів) у межах політичного класу відбувалась протягом двох електоральних циклів - 1995 - 1996 і 1999 - 2000 років. Останній електоральний цикл став кульмінацією періоду „елітного плюралізму” (або „демократії еліт”) і водночас заклав тенденції практики формального використання процедури звернення до електорату під час виборів і формування ілюзії політичної безальтернативності.

Центральним сюжетом „демократії еліт” стала конкуренція протягом

1999 року двох фракцій правлячого класу, сформованих у виконавчій владі, що прагнули її очолити і сформувати нову урядову коаліцію. Втім, в результаті виснажливої парламентської кампанії 1999 року блок Є. Примакова - Ю. Лужкова „Батьківщина – вся Росія” програє боротьбу і на президентських виборах 2000 року вже не виставляє свого претендента на посаду президента. Ця обставина та швидке зростання рейтингу виконуючого обов'язки президента Росії В. Путіна обумовили те, що вперше в новітній Росії результати кулуарних домовленостей в середині політичного класу щодо кандидатури політичного наступника діючого президента були фактично лише парафовані виборцями під час березневого голосування 2000 року. Обрання В. Путіна президентом у першому турі і конкуренція на виборах з представниками лише старої опозиції зразка 1990-х років створили ілюзію „політичної безальтернативності” в межах політичного класу і стали небезпечним початком згортання „елітного плюралізму”.

Інструментарій згортання „елітного плюралізму”

Сценарій, реалізований президентом В. Путіним у 2000 - 2008 роках, концептуально перебував у межах традиційної поведінки російської влади у випадку здійснення нею масштабних модернізаційних перетворень (епохи Івана Грозного, Петра I, Йосифа Сталіна) і маневреність якої обмежується часом, соціальними і зовнішньополітичними чинниками. Як правило, суб'єкт російської модернізації (а це не еліта в цілому і не елітна група, а впливовий і харизматичний лідер) обирав стратегію зростання тиску держави на економічну і соціальну сферу суспільства. В політичній площині вибір робився на користь авторитарних методів управління суспільством. Політичним базисом (найбільш задіяною фракцією політичного класу у виробленні й реалізації політичних рішень) російських авторитарних режимів ставала лояльна до лідера-харизматика бюрократія, залежність якої від лідера, що привів її до влади, є абсолютною.

Отже В. Путін не став новатором у сенсі вибору методів модернізації. Погоджуємося з російським політологом Б. Макаренком, що головним змістом внутрішньої політики В. Путіна протягом двох президентських каденцій було, по-перше, створення моноцентричного центру влади і, по-друге, демонтаж „демократії еліт”, яка дозволяла у 1990-х роках різним суб'єктам політичного класу, контролюючи ресурси, створювати політичні інститути і вирішувати питання їх легалізації (і, відповідно, свого впливу) шляхом апеляції до електорату (виборів) [8]. Основні інструменти (технології) демонтажу „демократії еліт” - ресурсний авторитаризм, реформування виборчого законодавства і концентрація політичного впливу в межах бюрократичної групи правлячого класу.

Що стосується ресурсного авторитаризму, то в лютому 2000 року президент В. Путін зустрівся з впливовою частиною політичного

класу - олігархами ельцинської доби і повідомив про необхідність встановлення певної дистанції між владою і бізнесом. Майновий status quo було гарантовано лише тим власникам, які погоджувалися грати „за правилами Кремля”. Вже протягом першого року президентства В. Путіна „технократи” (А. Міллер, Д. Медведєв, Д. Козак) і „силовики” (С. Іванов, В. Іванов, С. Богданчиков, Б. Гризлов, С. Миронов, М. Патрушев) - ті фракції політичного класу, на які покладався в розробці й реалізації політики президент, повернули державі право контролювати використання приватними власниками ресурсів і регулювати, таким чином, або продаж несанкціонованому покупцеві, або використання ренти для реалізації власних політичних цілей. Фактично йдеться про створення найбільш впливовою частиною путінського політичного класу системи розподілу ресурсів за принципом політичної лояльності. В таких умовах лідер може дозволити собі зберігати політичний демократичний дизайн, авторитарно регулюючи при цьому доступ з боку „лояльних” фракцій політичного класу до власності, фінансів і медіа.

На прикладі окремих нелояльних представників олігархічної частини політичного класу було продемонстровано, як діятиме новий владний механізм у випадку несприйняття нових правил політичної гри. Так, В. Гусинський (власник каналу НТВ) був змушений продати свій бізнес „Газпрому” й емігрувати. Тоді ж емігрує і Б. Березовський, продавши контрольний пакет акцій каналу ОРТ Р. Абрамовичу, який, на відміну від Б. Березовського, був готовий співпрацювати з Кремлем. Найбільш неприємна операція з нейтралізації впливу олігархів ельцинської доби була застосована щодо М. Ходорковського, заарештованого 25 жовтня 2003 року за звинуваченнями у порушеннях, які мали місце під час приватизації ЗАО „Апатит”. 2005 року цей олігарх був засуджений за невіплату податків. Зазначимо, що до арешту М. Ходорковський робив грошові внески до правих партій СПС та „Яблука” і заявляв про намір піти з ЮКОСу 2007 року (за рік до президентських виборів), що спровокувало думку про те, що молодий та амбітний олігарх обмірковує своє політичне майбутнє [9]. В грудні 2004 року з метою врегулювання боргових забов’язань ЮКОСу перед державою було продано її компанію „Юганськафтогаз”. А 2005 року Р. Абрамович продав державі 75,7 % акцій „Сибнафти”.

Що стосується реформування виборчого законодавства, то першими кроками обмеження регіональних еліт стало: утворення 2000 року семи великих федеральних округів, очолених мегагубернаторами, які були виведені за межі легітимізації свого статусу на виборах, надання президентові конституційної можливості розпускати регіональні парламенти, якщо вони ухвалювали закони, що суперечать нормам федерального законодавства. В якості механізму, який би повністю „розкрив” регіональні режими для Центру, було обрано федеральні партії. Закон про вибори, ухвалений 2001 року і доповнений протягом двох наступних років, спрямовувався на скорочення партійних пропозицій

та повну підконтрольність виборчого процесу не місцевій владі, а федеральній [10]. В результаті найбільш впливова фракція політичного класу (бюрократична) отримала повний контроль над виборчим процесом, залежність результатів виборів від власних розпоряджень, пропрезидентську конституційну більшість в Державній Думі, повну контрольованість законодавчого процесу і бездіяльну „клубну” другу парламентську палату – Раду Федерації. Замість законодавчої лабораторії і контролера діяльності уряду партійні фракції Держдуми перетворилися на канцелярську службу президентського секретаріату й уряду, які були опановані представниками надзвичайно впливової і практично неконтрольованої бюрократичної фракції правлячого класу [11]. Ця фракція, вплив якої фактично не залежав від результатів виборів і представники якої приходили до влади разом з патроном, за часів президентства В. Путіна складалася з чотирьох: „родинна” група, ліберали, технократи і силовики. В. Путіну, що вибудовував моноцентричну і персоніфіковану владу, був тактично вигідний атомізований характер його найближчого оточення, оскільки така ситуація зміцнювала його позиції як безумовного арбітра при появі суперечностей у межах політичного класу.

„Родинна” група, яка серйозно впливала на політику у перший президентський термін В. Путіна, об'єднувала представників політичного класу (керівник секретаріату президента до 2003 року О. Волошин, прем'єр-міністр до 2004 року М. Касьянов, генеральний прокурор В. Устинов), які прийшли у владу за часів Б. Єльцина і були наближеними до його сім'ї. Останнім її впливовим членом у владі лишився заступник керівника адміністрації президента В. Сурков, розробник теорії „суверенної демократії”, яка розглядалась ним як ймовірна ідеологічна платформа російської бюрократії. Група „путінських лібералів” представлена економістами, які прийшли до влади разом з В. Путіним. Серед них найбільш впливовими були Г. Греф (до 2007 року міністр економічного розвитку і торгівлі) та О. Кудрін (міністр фінансів). Обидва вони прийшли у владу завдяки особистому знайомству з В. Путіним під час спільної праці в мерії Санкт-Петербурга. До цієї групи примкнув і впливовий за президентства Б. Єльцина А. Чубайс. Групу „технократів” очолювали керівник правління ОАО „Газпром” О. Міллер, тодішній перший віце-прем'єр Д. Медведев і міністр регіонального розвитку Д. Козак. Неформальним їх лідером був Д. Медведев.

Найбільш впливовою групою бюрократичної фракції політичного класу часів президентства В. Путіна (особливо його першої каденції) були „силовики”. Саме військові склали основу управлінської мережі, яка дозволила в короткий час відновити контроль політичного класу над всіма ключовими суспільними процесами і зробила більш впевненою федеральну владу: результати узгоджуваних процедур і результати виборів стали прогнозованими. Така „прогнозованість” означала

збереження демократії, але практично в імітаційній формі. За даними О. Криштановської, вже на 2002 рік кожен четвертий представник політичного класу був військовим, що дозволило дослідниці запропонувати вважати режим В. Путіна „ліберальною мілітократією” (в межах якої фактична влада військових здійснюється в межах політичної системи з фасадними ознаками демократії) [12]. Ідеологія „силовиків” передбачала рішучі зміни у співвідношенні влади і бізнесменів: „силовики” вважали, що вплив бізнесу на владу потребує корекції шляхом підпорядкування бізнесу владі і створення в привабливих сировинних та інших еспортоорієнтованих галузях монополій за державною участю. Ключовими акціонерами і керівниками цих холдингів мали стати державники, якими „силовики” вважали себе.

Політичний режим В. Путіна, що базувався на піднесенні „силовиків” серед інших фракцій політичного класу, на політичному і, що особливо важливо, на ідеологічному моноцентризмі і ресурсному автократизмі, стабілізував розбалансовану політичну конструкцію Росії після Б. Єльцина, але не створив інститутів для остаточного завершення модернізаційних перетворень в країні [13]. Так, наприкінці свого президентства В. Путін, занепокоєний необхідністю і водночас неможливістю проведення модернізації, 2007 року підписує низку законів, які передбачали перерозподіл державної власності (що оцінювалась у 80 млрд. дол.) і фінансів (36 млрд. дол.) в атомній і оборонній галузях на користь державних корпорацій, які було виведено з під контролю уряду і підпорядковано безпосередньо президентові. Дослідник В. Волков, аналізуючи цей крок, наголошує, що некоректно зводити логіку створення держкорпорацій лише до особистих і корпоративних інтересів. Те, що майно державних корпорацій виводилося за межі урядової юрисдикції, головного апарату держави (контрольованого саме бюрократичною фракцією політичного класу), свідчить, що керівництво країни розуміло неефективність останнього, його неспроможність забезпечити майнові гарантії і провести реформу держави [14]. Виділення групи управлінців, яким довіряє В. Путін, котрі не будуть обмежені формальними процедурами узгодження і контролю бюджетних фінансів, але на яких покладається завдання інфраструктурної перебудови цілих економічних галузей, – це „крок відчаю”, зазначає В. Волков [15].

„Примара елітного плюралізму”

В інаугураційному виступі новий російський президент Д. Медведєв зазначив, що базовим завданням він вважає „подальший розвиток громадянських та економічних свобод, створення нових громадянських можливостей” [16]. Навіть такі напівпрозорі і досить абстрактні висловлювання стали підставою для інтелектуалів та аутсайдерських груп політичного класу порушити питання про можливість повернення до конкурентного демократичного політичного середовища, в тому числі

й до нормального балансу взаємин між різними групами і підгрупами політичного класу. Ймовірність такого перебігу подій пов'язували з такими факторами, як брак досвіду роботи Д. Медведева в силових структурах, походження (родина пітерських викладачів вищої школи), освіта, вік і ліберальні погляди [17].

Втім, закладена В. Путіним діархія продовжувала працювати. Так, 2008 року практично всі державні представники на підприємствах, якими керувала держава (ринкова вартість активів 460 млрд. дол.), були перепризначені, що свідчить про те, що всі топ-менеджери путінської доби (переважно представники військово-бюрократичного сегменту) зберегли свій статус і що „нова влада” працює за старим алгоритмом - поки що робить ставку на цілком залежний від неї бюрократичний сегмент [18]. А вже перші кадрові призначення прем'єр-міністра В. Путіна змусили аналітиків дійти висновку, що обрання нового президента не стало початком оновлення еліти. „Оновлення влади не відбулось, - пише політолог П. Салін. - Нові призначення в уряді і в адміністрації свідчать, що В. Путін прагне і має всі підстави зберегти за собою абсолютне домінування в російській політиці” [19].

Якщо склад елітного військового заgonу політичного класу в період 2008 - 2009 років не зазнав структурних змін, то серйозні корективи почали відбуватися в межах його бюрократичного сегменту. Навколо Д. Медведева об'єдналися представники „московської” групи (О. Волошин, А. Чубайс, А. Дерипаска), або, як її ще називали, група „ображених” попередньою владою. Друга група на чолі з С. Собяніним та А. Усмановим складалася з відносно нових людей у владі. І третя група - „ліберальні силовики” (В. Черкесов, В. Золотов), які прагнуть реформ у силових структурах, ринкової економіки та плюралістичної демократії [20]. Таке перегрупування бюрократичного сегменту політичного класу і створення Д. Медведевим своєї „клієнтели” свідчать, що новий президент не виключає для себе статусу самостійної політичної постаті. Вже після першого року президентства впливовий американський Foreign Policy робить висновок, що в плани Д. Медведева входить взяти владу до своїх рук. Поки нафтове процвітання було фактом, населення приймало правила гри, запропоновані В. Путіним: терпіти досить корумповану владу і обмеження громадянських свобод в обмін на зростання стандартів життя. Втім, коли російська економіка лежить в руїнах, тріщить по швах і суспільна угода. Росіяни виходять на вулиці і вимагають змін, які В. Путін в його новому політичному статусі не в змозі здійснити. Д. Медведев, який завжди прагнув, щоб його вважали певною мірою реформатором, під час кризи почав дистанціюватись від В. Путіна. Політичні розбіжності: антикризові дії, межі повноважень прокуратури, застосування сили проти демонстрантів. Кадрові розбіжності: Д. Медведев запропонував проводити кооптацію частини політичного класу (його бюрократичного сегменту) не за схемою кулуарних торгів, а шляхом відкритого відбору („золота тисяча”) професіоналів, що репрезентують

різні політичні сили [21].

Наскільки принципово і послідовно Д. Медведєв готовий поновлювати чи вводити елементи політичної конкуренції і ринкової економіки – ще не зовсім зрозуміло. Ось лише окремі питання сучасного порядку денного: чи є готовність у президента, еліти, політичного класу працювати в системі поліцентризму замість звичної моноцентричної моделі; чи є серйозні наміри позбавлятися від „домінування” бюрократичної фракції політичного класу і рухатись у напрямі цивілізованої, консенсусної та інституціонально коректної співпраці різних центрів політикуму, що нарешті дасть країні суб'єкта модернізації не в якості окремої особи, а в якості цілого політичного класу; чи є розуміння того, що виклики світової економічної кризи вимагають нового ставлення до розподілу ренти, структури економіки і ролі держави в процесах економічного регулювання? Не виключено, що відповіді на ці питання вже існують, але вони поки що не формалізовані. Не виключено, що є навіть розуміння серед певних верств політичного класу, що без змін політичного та економічного каркасу не буде руху вперед. А чи є бажання і політична воля щось змінювати – покаже час.

Якщо дуже стисло, то так виглядала схема згортання лібералізації російського політичного класу. Наслідки створення авторитарного режиму, позбавлення політичного класу конкурентного середовища і перетворення політикуму на технічний додаток до політичного лідера лише починають системно тиснути на перспективи розвитку країни.

Зрозуміло, що абсолютне повторення аналогічного сценарію на українському ґрунті малоімовірно, оскільки і політична культура, і політичний режим, і структура нового політичного класу в Україні суттєво відрізняються від російських. Втім, політична нестабільність і подальша атомізація політичного класу можуть стати чинниками, що запуснуть в дію український алгоритм згортання елітного плюралізму.

Література:

1. Цит. за: **Хоффман Д.** Олигархи: богатство и власть в новой России. – М.: Колибри. – 2008. – С. 134.
2. <http://www.rb.com.ua/rus/company/publications/2009/3872.html>
3. <http://korrespondent.net/ukraine/politics/914562>
4. Див: **Гаман-Голутвина О. В.** Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. – М.: РОССПЭН. – 2006 г. – 448 с.
5. Див.: **Хоффман Д.** Олигархи: богатство и власть в новой России. – М.: Колибри. – 2008. – 624 с.; **Паппе Я. И.** „Олигархи”: экономическая хроника 1992 - 2000 гг. – М.: ГУ ВШЭ. – 2000. – 236 с.; **Крыштановская О. В.** Политическая и экономическая элита России. – М. – Мир России. – 2002. – №4. – С. 31 - 46.

6. **Голосов Г.** Электоральный авторитаризм в России // Pro et Contra. – М. – 01-02.2008. – С. 22 – 23.
7. Див.: **Афанасьев М.** Невыносимая слабость государства. – М.: РОССПЭН. – 2006. – С. 108 - 111; **Рябов А.** Разноуровневость общественных изменений и проблема модернизационного срыва в контексте современной российской политики. — С. 99 – 101.
8. Див: **Макаренко Б.** „Нанопартийная система” // Pro et Contra.- М. – 2007. – Июль - август. – С. 9.
9. Див: Ходорковский готов проспонсировать единокороссов // Коммерсантъ. – М. - 2003. - 18 апреля. <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?newsid=65481>
10. Див.: **Голосов Г.** Электоральный авторитаризм в России // Pro et Contra. – М. 01-02.2008 – С. 26; **Любарев А. Е.** Российские выборы: от перестройки до суверенной демократии. – М.: Аспект Пресс. – 2006. – С. 36 – 39.
11. Див: **О. Гаман-Голутвина.** Российский парламентаризм в исторической ретроспективе и сравнительной перспективе // Полис. – М. – 2006. - №2. – С. 36.
12. Див.: **Крыштановская О.** Режим Путина: либеральная милитократия // Pro et Contra. – М. - 2002. - № 4. – С. 159 – 180.
13. Див.: **Макаркин А.** Российские элиты и кремлевские атомы // Pro et Contra. – М. – 2007. – Июль - сентябрь. – С. 19 - 29; Новый режим и политические реформы. - <http://humanities.edu.ru/db/msg/28130>
14. Див.: **Волков В.** Госкорпорации: институциональный эксперимент // Pro et Contra. – М. – 2008. – Сентябрь - декабрь. – С. 75 – 88.
15. Див.: Там само
16. Цит. за: Медведев вступил в должность Президента. - <http://www.rian.ru/>
17. Див.: **Медведев Р.** Дмитрий Медведев — Президент Российской Федерации. – М.: „Время”, 2008. – 144 с.
18. Див.: **Мазнева Е.** Команда преемника // Ведомости. – 06.02.2008. - №21.
19. Див.: **Салин П.** Третий срок президента Путина: кадры решают все // Политический класс. – 2008. - №48 (декабрь). – С. 24 – 32.
20. Див.: Там само.
21. Див.: **Бергер Этан, Холланд Мэри.** Медведев делает свой ход. - Foreign Policy. - <http://inosmi.ru>